

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.
Ефективна економіка. 2024. № 2.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.2.47>

УДК 330.3; 332

К. М. Кудак,

к. е. н., с. н. с., Закарпатський регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5886-7139>

ПРОСТОРОВА ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

K. Kudak,

PhD in Economics, Research fellow, Transcarpathian regional center of socio-economic and humanitarian research of NAS of Ukraine

SPATIAL DIVERSIFICATION OF MOUNTAIN AREAS: PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

У статті проаналізовано сучасні аспекти функціонування гірських територій та запропоновано перспективні напрями їх соціально-економічного розвитку на засадах диверсифікації. Мета статті полягає у обґрунтуванні ключових проблем та розробці пропозицій щодо перспективних напрямів розвитку гірських територій на засадах просторової диверсифікації. Визначено, що просторова диверсифікація гірських територій, як соціально-економічна категорія, є комплексним поняттям, тлумачення якого має базуватися на застосуванні комплексного

підходу, який передбачає перехід від монофункціональної моделі управління до багатофункціональної. Головна стратегія диверсифікації – забезпечення стабільності регіональної економіки. Це досягається за допомогою виконання основних завдань диверсифікації, таких як створення нових робочих місць, формування і підтримка нових суб'єктів господарювання в сільських територіях, розвитку різних форм кооперації. В ході дослідження застосовано метод квалітативного аналізу та синтезу, компаративний аналіз, метод наукової абстракції.

The relevance of study the diversification of the economy of mountain areas is determined by the fact that today the vast majority of them are in a state of stagnation, characterized by low intensity of economic activity, mono-industrial structure of the economy, low scientific and technical potential and undeveloped industrial and social infrastructure. In such conditions, diversification is an effective tool capable of minimizing the impact of risks and unpredictable exogenous factors on the functioning of economic entities in mountain settlements, as well as contributing to the stable socio-economic development of mountain areas in crisis economic conditions.

The purpose of the article is to ascertain the justification of the key problems and the development of proposals regarding promising directions for the development of mountain areas on the basis of diversification. In modern scientific literature the term "diversification" as an economic category is interpreted too broadly and there is no single unified approach to understanding its essence. It was determined that the spatial diversification of mountain areas, as a socio-economic category, is a complex concept, the interpretation of which should be based on the application of an integrated approach, which involves the transition from a monofunctional management model to a multifunctional one, taking into account the local priorities of the socio-economic development of the economy of mountain villages, including:

- *formation and support of new business entities in rural territories, ensuring the transition of agro-industrial production to modernized resource-saving innovative technologies and industrial forms of farming with the aim of leveling the effects of destructive factors in agriculture and applying diversification as a strategy of accumulation as opposed to a strategy of survival;*
- *stimulation of the growth of the number of jobs and the creation of favorable conditions for their development in non-agricultural spheres of activity in various organizational and legal forms, especially in the field of recreational and nature protection activities, agro- and ecotourism, the application of strategies aimed at the use of remote employment;*
- *increasing the efficiency of the use of forms of family employment in commodity-type households, development of various forms of cooperation of agricultural producers and clustering of the economy of mountain areas.*

Ключові слова: *гірські території, диверсифікація, просторова диверсифікація, сільське господарство, туризм.*

Keywords: *mountain areas, diversification, spatial diversification, agriculture, tourism.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Філософію підходів до соціально-економічного розвитку гірських територій розглянуто на Конференції ООН з довкілля та розвитку у Ріо-де-Жанейро у 1992 році. У зазначеному документі здійснено аналіз соціально-економічної ситуації на гірських територіях та констатовано, що сучасних умовах господарювання соціально-економічні системи гірських територій є нестійкими та характеризуються процесами депопуляції населення, високим рівнем бідності, неефективними методи господарювання та збільшенням навантаження на гірські екосистеми, що веде до їх деградації [1, с.3]. Актуальність дослідження проблеми диверсифікації економіки гірських

територій детермінована тим, що сьогодні переважна більшість з них опинилася в стані стагнації, що характеризується низькою інтенсивністю господарської діяльності, моногалузевою структурою економіки, низьким науково-технічний потенціалом та нерозвиненою виробничою та соціальною інфраструктурою. В таких умовах диверсифікація являється ефективним інструментом, що здатний мінімізувати вплив ризиків та непередбачуваних екзогенних факторів на функціонування суб'єктів господарювання у гірських поселеннях, а також сприяти стабільному соціально-економічному розвитку гірських територій у кризових умовах господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття диверсифікації у широкому її розумінні, як збільшення діапазону видів продукції, проникнення в нові сфери діяльності та освоєння нових виробництв досліджувалися А.Ткачуком [1], О.Ломоносовою [4], А.Куценко [7], М.Пітюlichem [5], М.Багоркою [3], López-i-Gelats, F. [6], Cloke, P. [2] та іншими вченими-економістами. У своєму дослідженні Cloke, P. здійснив спробу визначити роль, яку відіграє диверсифікація ферм у процесі структурних змін, що відбуваються у аграрному секторі економіки та ставили за мету зрозуміти, чому гірські ферми диверсифікуються і чи даний феномен виступає у ролі стратегії виживання чи накопичення [2].

М.Багорка, досліджуючи процеси диверсифікації на мікрорівні, у своєму дослідженні зазначає, що «диверсифікація є формою реалізації стратегічної альтернативи в упорядкованій системі стратегій підприємства, а вибір стратегії диверсифікації враховують при обґрунтуванні напряму розвитку підприємства в умовах нестабільної економіки» [3, с.21]. О.Ломоносова зазначає, що «слід чітко розмежовувати диверсифікацію як економічну категорію і як її окремі поняття, що відображають прояви диверсифікації відповідно до її певного предмету. Диверсифікація як економічна категорія являє собою процес збільшення та урізноманітнення видів і сфер діяльності організації, ринків, на яких вона працює, а також

застосування нових способів залучення та використання фінансових ресурсів» [4, с.12].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасній науковій літературі термін «диверсифікація», як економічна категорія, трактується занадто широко і не існує єдиного уніфікованого підходу до розумінні її сутності. Розглядаючи поняття просторової диверсифікації економіки гірських територій, підвищеної уваги вимагає розробка інтегрованого підходу до дослідження даної категорії як на рівні суб'єктів господарювання так і на субрегіональному рівні, а також більш глибоке вивчення стимулюючого та деструктивного впливу диверсифікації на розвиток суб'єктів господарювання, що функціонують у пріоритетних видах економічної діяльності гірських територій.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є обґрунтування ключових проблем та розробка пропозицій щодо перспективних напрямів розвитку гірських територій на засадах просторової диверсифікації. **Завдання** дослідження передбачають:

- визначення ключових факторів, що стримують розвиток гірських територій у сучасних умовах господарювання;
- визначення стимулюючих та деструктивних чинників, що здійснюють вплив на діяльність суб'єктів господарювання на гірських територіях внаслідок впровадження процесів диверсифікації ;
- обґрунтування терміну «просторова диверсифікація» як соціально-економічної категорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасних умовах господарювання створення умов для довгострокового соціально-економічного розвитку гірських територій повинне бути забезпечене за рахунок здійснення глибоких трансформаційних змін у структурі функціонування пріоритетних сфер господарювання, з врахуванням пріоритетів соціально-економічного розвитку на локальному та субрегіональному рівні. В цьому контексті одним із перспективних напрямів

розвитку гірських територій виступає процес просторової диверсифікації пріоритетних видів економічної діяльності. Разом з цим, неоднозначне трактування ефективності впровадження процесів диверсифікації на гірських територіях розвинених європейських країнах вимагає більш глибокого вивчення даної наукової категорії.

Як зазначає А.Ткачук, порівняльна характеристика соціально-економічної ситуації у європейських гірських масивах Карпат та Альп засвідчили, що «для цих територій відмінними є значний рівень ВРП на душу населення в Альпійському регіоні і значно менший у Карпатському...Це в деякій мірі пояснюється тим, що Карпатський гірський масив територіально розміщений у країнах, де довгий час діяла планова економіка... Після входження Польщі, Словаччини, Чехії, Угорщини та Румунії до складу ЄС ситуація у економічному розвитку цих країн суттєво покращилась, разом з цим, соціально-економічний розвиток гірських територій суттєво відстає від інших регіонів»[1, с.3]. Не зважаючи на цей факт, стимулювання розвитку гірських територій у країнах ЄС відбувається за рахунок впровадження ефективних інструментів регіонального та просторового розвитку, що сприяє підвищенню рівня ВРП та збалансованому функціонуванню економіки, тоді як практика встановлення надбавок та виплат засвідчила свою неефективність [1].

Аналогічна практика стимулювання розвитку гірських територій застосовується і в законодавстві нашої держави. Так, відповідно до закону України "Про статус гірських населених пунктів в Україні", громадянам, які проживають і працюють або навчаються на території гірських населених пунктів, надано відповідний статус, що дає право на отримання відповідних пільг та соціальних виплат. В аналізованому законі також закріплені державні гарантії соціально-економічного розвитку населених пунктів, яким надано статус гірських, та передбачено виділення бюджетних коштів на заходи, спрямовані на їх розвиток. Разом з цим, у регіональних Стратегіях розвитку більшості областей гірські території не є пріоритетним напрямом

соціально-економічного розвитку [1, с.3]. Така ситуація вимагає розробки нових та ефективних підходів, що базуються на збалансованому просторовому розвитку гірських територій та суб'єктів господарювання, що функціонують на цих територіях, одним з яких являється диверсифікація.

На просторовому рівні диверсифікація передбачає урізноманітнення структури економіки шляхом технологічної модернізації, впровадження інновацій, що супроводжується глибокими змінами в організаційно-правових формах ведення підприємницької діяльності, розвиток яких створює мультиплікаційний ефект в сфері соціально-трудових відносин зайнятості населення. Це вимагає концентрації природних, виробничих, фінансових та людських ресурсів в інноваційні сфери виробництва, розширення асортименту і номенклатури товарів, як важливої умови реалізації конкурентних переваг локальних просторових господарських систем. Тому диверсифікацію в умовах децентралізації необхідно розглядати в якості стратегії їх довгострокового економічного зростання. Цей процес не може бути реалізований спонтанно, він вимагає формування ефективних механізмів регулювання процесами диверсифікації на місцевому, регіональному та державному рівнях з обов'язковим урахуванням специфіки розвитку гірських територій [6].

На думку М.Пітюлич, «диверсифікація гірських територій виступає одним з ключових напрямів досягнення сталого розвитку сільської економіки, технологічного оновлення її галузей, і в першу чергу агропромислового виробництва» [5, с.255]. Разом з цим, як зазначає López-i-Gelats, F. «вразливість гірських регіонів до змін робить їх особливо придатними для аналізу процесів реструктуризації ферм, який передбачає зміни в сільській місцевості» [6]. Відповідно до дослідження аналізованих авторів, сутність процесів диверсифікації у сільському господарстві була досліджена в Піренеях, де було визначено чотири різні типології ферм відповідно до рівня диверсифікації:

- відсутність диверсифікації;

- диверсифікація сільського господарства;
- диверсифікація сільськогосподарських угідь;
- диверсифікація сільськогосподарської праці [6].

На думку López-i-Gelats, F. вказана типологізація ферм відображає градацію, за якою практика диверсифікації ферми може бути застосована також і до інших аспектів функціонування домогосподарств. Разом з цим, дослідження підтверджує той факт, що внаслідок такої градації сільське господарство все більше маргіналізується, тому стимулювання процесів диверсифікації господарств у гірських регіонах слід розглядати обережно, оскільки існує високий ризик скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та часткове нівелювання даного виду діяльності суб'єктами господарювання, що функціонують на гірських територіях внаслідок його неефективності [6]. На нашу думку, аналізуючи діяльність фермерських та особистих селянських господарств, як основних господарюючих суб'єктів у сфері аграрного виробництва на гірських територіях, варто зауважити, що для них диверсифікація являється в першу чергу стратегією виживання та забезпечення безперебійного функціонування бізнесу в умовах невизначеності. Проте, як зазначає І. Куценко, недоліки існуючих різновидів стратегії диверсифікації є значними, тому серед можливих стратегій росту диверсифікацію бажано застосовувати лише тоді, коли вичерпані можливості інших стратегій. Головна небезпека диверсифікації пов'язана з розпиленням сил, а також проблемами управління диверсифікованими галузями та підприємствами [7]. Використання стратегії галузевої диверсифікації у сільському господарстві має, як низку переваг, так і недоліків. До переваг відносяться досконале використовувати власних ресурсів; підвищення рівня конкурентоспроможності продукції; виробництво нових видів продукції та можливість виходу на зовнішні ринки; нівелювання фактору сезонності та зниження ступеня ризику внаслідок ліквідації залежності від виробництва єдиного виду продукції. До недоліків диверсифікації у сільському господарстві слід віднести неможливість

використання переваг спеціалізованого галузевого виробництва; можливий ефект втрати мотиву виробництва у галузі; ускладнення процесу управління диверсифікованою галуззю; неефективність застосування диверсифікації у галузях із низьким рівнем концепції виробництва та ін. [7].

В контексті дослідження категорії диверсифікації на регіональному рівні заслуговує на увагу дослідження аналізованих процесів у сфері туризму, як одного із пріоритетних видів економічної діяльності на гірських територіях. За результатами соціологічного опитування Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України, проведеного у 2020 році в умовах кризи COVID-19 4,2% респондентів, що є власниками туристичних садиб вказали на позитивну динаміку щодо зростання рівня доходів в умовах пандемії внаслідок диверсифікації діяльності ОСГ та запровадження нових видів послуг для відпочиваючих. На думку А.Сакуп «диверсифікація сільської місцевості зумовлює необхідність узгодження позицій щодо розробки стандартів надання послуг у сфері зеленого туризму, розвитку сільської економіки, створення конкурентоспроможних туристичних продуктів у сільській місцевості, щодо умов чіткої диференціації їх типів та адаптації до вимог і очікувань споживачів» [8]. Разом з цим, забезпечення ефективного та комплексного (економічного, соціального та екологічного) використання наявного природно-ресурсного та людського потенціалу дозволить вирішити проблему рекреаційного використання та охорони навколишнього середовища, покращити територіальне розміщення об'єктів зеленого туризму, покращити їх матеріальне та побутове забезпечення через використання моделей кластерних об'єктів і державно-приватного партнерства [8].

Розділяючи думку С.Максименко, зазначимо, що «недостатня економічна диверсифікація породжує крихкі ринки праці, які можуть не забезпечити можливості для місцевої молоді, що призведе до депопуляції та зменшення стійкості до зовнішніх економічних потрясінь... Гірські райони

мають давні традиції економічної диверсифікації, і можна знайти багато цікавих практик, які варто поширювати», а в сучасних умовах господарювання та цифровізації економіки «економічній диверсифікації може сприяти дистанційне працевлаштування завдяки новітнім інформаційним технологіям... Стратегії, що спрямовані на використання дистанційного працевлаштування, як фактору розвитку, повинні враховувати нові тенденції, а також відмінності між європейськими країнами щодо гнучких механізмів роботи [1, с.13].

В контексті Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат визначено основні підходи до соціально-економічного розвитку гірських територій нашої держави, що передбачають інтегроване управління природними ресурсами та їх збереження, запровадження екологічно безпечних методів виробництва у сільському та лісовому господарстві, сприяння розвитку сталого туризму, формування сталої транспортної політики, збереження та підтримка культурної спадщини та традиційних знань місцевого населення, виробництва та продажу місцевих виробів, предметів мистецтва та народної творчості [1]. В цьому контексті пріоритетним напрямом впровадження просторової диверсифікації гірських територій являється забезпечення збалансованості у взаємодії інноваційного та традиційного векторів розвитку, що являється ефективним способом активізації їх соціально-економічного потенціалу та збалансованого розвитку. Рушійним фактором підвищення конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів в економіці гірських територій являється розробка та використання інноваційних технологій у виробництві органічної та екологічно чистої продукції. Інвестування та збільшення капіталовкладень у еко-інновації сприятиме підвищенню рівня екологізації виробництва та в силу мультиплікаційного ефекту забезпечить зростання рівня доданої вартості, доходів та прибутковості підприємств, не порушуючи при цьому екологічної рівноваги довкілля.

Підсумовуючи аналіз наукових підходів до дослідження поняття диверсифікації, слід зазначити, що просторова диверсифікація гірських територій, як соціально-економічна категорія, є комплексним поняттям, трактування якого повинно базуватися на застосуванні інтегрованого підходу, що передбачає перехід від монофункціональної моделі господарювання до поліфункціональної з врахуванням локальних пріоритетів соціально-економічного розвитку економіки гірських сіл, в т.ч.:

- становлення і підтримка нових суб'єктів господарювання на селі із забезпеченням переходу агропромислового виробництва на модернізовані ресурсозберігаючі інноваційні технології та індустріальні форми ведення господарства з метою нівелювання дії деструктивних факторів у сільському господарстві та застосування диверсифікації як стратегії накопичення на протигагу стратегії виживання;

- стимулювання зростання кількості робочих місць і створення пільгових умов для їх розвитку в несільськогосподарських сферах діяльності в різноманітних організаційно-правових формах, особливо у сфері рекреаційної і природоохоронної діяльності, агро- і екотуризмі, застосування стратегій, що спрямовані на використання дистанційного працевлаштування ;

- підвищення ефективності використання форм сімейної зайнятості в домашніх господарствах товарного типу, розвиток різноманітних форм кооперації сільгоспвиробників та кластеризація економіки гірських територій [5, с.256-257; 1, с.13; 2].

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Проведене дослідження засвідчило, що в сучасних умовах господарювання гірські території характеризуються низьким рівнем соціально-економічного розвитку, що вимагає впровадження ефективних напрямів їх подальшого розвитку та стабільного функціонування суб'єктів господарювання у пріоритетних видах економічної діяльності, нівелювання дії деструктивних факторів, що здійснюють вплив на функціонування гірських територій в сучасних умовах господарювання. Одним із таких інструментів являється

впровадження політики просторової диверсифікації, спрямованої на сталий розвиток гірських екосистем, забезпечення стійкості функціонування ринків праці та модернізацію економіки гірських сіл, підвищення рівня доходів і якості життя населення. В подальших наукових дослідженнях передбачено розробку економіко-математичної моделі з метою визначення ступеня впливу процесів диверсифікації на розвиток пріоритетних видів економічної діяльності на гірських територіях.

Література

1. Можливості розвитку гірських територій в умовах децентралізації. U-LEAD з Європою: Програма для України з розширення прав і можливостей на місцевому рівні, підзвітності та розвитку URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/293/Mountain-areas.pdf> (дата звернення: 29.01.2024).
2. Cloke, P., Milbourne, P., & Thomas, C. Living Lives in Different Ways? Deprivation, Marginalization and Changing Lifestyles in Rural England. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 1997. Vol. 22, No 2. P. 210–230. URL: <http://www.jstor.org/stable/622310> (дата звернення: 29.01.2024).
3. Багорка М., Білоткач І. Диверсифікація як фактор підвищення ефективності діяльності підприємств в сучасних умовах // *Інвестиції: практика та досвід*. 2009. No 10. С. 17-21. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/10_2009/6.pdf (дата звернення: 22.01.2024).
4. Ломоносова О. Е. Диверсифікація як економічна категорія і як поняття // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2020. Випуск 33. Частина 2. С. 7-15. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/33_2_2020ua/3.pdf (дата звернення: 20.01.2024).
5. Пітюлич, М. М., & Пауш, М. М. Диверсифікація економіки гірських територій і політика зайнятості населення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*. 2014. Вип.2. с. 254-259

6. López-i-Gelats, F., Milán, M. J., & Bartolomé, J. Is farming enough in mountain areas? Farm diversification in the Pyrenees. *Land use policy*. 2011. No 28(4). P. 783-791.

7. Куценко І. Диверсифікація галузей сільського господарства в Україні: можливості та загрози // *Ефективна Економіка*. 2014. № 7, URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3220> (дата звернення: 20.01.2024).

8. Sakun, A., Kyrylov, Y., Hranovska, V., Kolokolchikova, I., Nikitenko, K., & Katsemir, Y. (2020). Regional Diversification of Rural Territories with Limited Spatial Location of Green Tourism Objects // *Journal of Environmental Accounting and Management*. № 8(4) P. 351-363

References

1. U-LEAD with Europe: Program for Ukraine on Local Empowerment, Accountability and Development (2018), “Possibilities of development of mountain areas in conditions of decentralization”, available at: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/293/Mountain-areas.pdf> (Accessed 29 January 2024).

2. Cloke, P., Milbourne, P., & Thomas, C. (1997), “Living Lives in Different Ways? Deprivation, Marginalization and Changing Lifestyles in Rural England”, *Transactions of the Institute of British Geographers*, vol. 22, no. 2, available at: <http://www.jstor.org/stable/622310> (Accessed 29 January 2024).

3. Bahorka M., and Bilotkach, I. (2009), “Diversification as a factor in increasing the efficiency of enterprises in modern conditions”, *Investments: practice and experience*, [Online], vol. 10, available at: http://www.investplan.com.ua/pdf/10_2009/6.pdf <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/293/Mountain-areas.pdf> (Accessed 22 January 2024).

4. Lomonosova, O. (2020), “Diversification as an economic category and as a concept”, *Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, [Online], vol. 33, no. 2, pp. 7-15, available at: <http://www.visnyk->

econom.uzhnu.uz.ua/archive/33_2_2020ua/3.pdf<https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/293/Mountain-areas.pdf> (Accessed 20 January 2024).

5. Pitiulych, M., and Paush, M. (2014), “Diversification of the economy of mountain areas and employment policy”, *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Ekonomika*, vol. (2), pp. 254-259.

6. López-i-Gelats, F., Milán, M. J., & Bartolomé, J. (2011), “Is farming enough in mountain areas? Farm diversification in the Pyrenees”, *Land use policy*, vol. 28(4), pp. 783-791.

7. Kutsenko, I. (2014), “Diversification of agricultural industries in Ukraine: opportunities and threats”, *Efektivna Ekonomika*, Vol.7, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3220> (Accessed 20 January 2024).

8. Sakun, A., Kyrylov, Y., Hranovska, V., Kolokolchukova, I., Nikitenko, K., and Katsevir, Y. (2020), “Regional Diversification of Rural Territories with Limited Spatial Location of Green Tourism Objects”, *Journal of Environmental Accounting and Management*, vol.8, no.4, pp. 351-363.

Стаття надійшла до редакції 05.02.2024 р.